

Ишекеев Назаркул Ишекеевич, Батаканова Светлана Топчиевна.

ОКУУЧУЛАРДЫН АДАБИЙ-ТЕОРИЯЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация: Илимий макалада көркөм чыгарманын идеясын жеткиликтүү түшүндүрүү максатында жазуучунун жалпы чыгармачылыгынан, ошол мезгилдеги адабий процесстен, ошондой эле окуучулардын кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө жараша талдоонун мазмундук (тема, идея, сюжет, образ, композиция, стиль, тил ж.б.) категорияларынан кабар берүү керектигине басым жасалат. Ошону менен катар окуучулардын көркөм адабиятка карата кызыгууларын ойготуп эле тим болбостон, жан дүйнөсүнүн өнүгүшүнө шарт түзөрү, ал аркылуу көркөм дөөлөттү аныктоого карата ички мамилесин тарбиялай тургандыгы, адабий көрүнүштөргө өзүнүн жеке пикирин билдирүүсү, өз баасын берүүгө карата принциптерин иштеп чыгышы, сынчыл ойлорун калыптанышы, азыркы шартта интерактивдүү мамиле кылууга үйрөтө тургандыгы тастыкталат.

Өзөктүү сөздөр: Тема, идея, сюжет, образ, композиция, стиль, тил, пейзаж, буюмдардын сүрөттөлүшү, автордук баяндоо, лирикалык чегинүү, портрет, монолог, диалог, сүрөттөө, өздөштүрүү принциби, улоочулук, толуктоолучулук принциби, катыштык принциби, байланыштуу речин өстүрүү принциби, багыттуулук принциби, ж.б.

Аннотация: В научной статье в целях достоверного понимания художественной литературы сделан основной акцент и упор на произведения и процессы литературы нынешнего времени, также в целях возможности понимания школьников обсуждения содержания (темы, идеи, сюжета, образа, композиции, стиля, языка и т.д.) Вместе с этим приняты современные интерактивные методы для того чтобы заинтересовать школьников к художественной литературе, духовному развитию, научиться индивидуально оценивать художественные проявления и разработать принципы оценивания.

Ключевые слова: Тема, идея, сюжет, образ, композиция, стиль, язык, пейзаж, описание предмета, авторское сочинение, портрет, монолог, диалог, описывание, лирическое отступление, принцип осваивания, принцип дополнения, принцип участия, принцип развития связной речи, принцип направления и т.д.

Abstract: In the scientific article for the purpose of a fair understanding of the literature is made the main focus and emphasis on product literature and processes of the present time, and in order to understand the possibilities of students discuss the content (themes, ideas, story, image, composition, style, language etc). At the same time we adopted modern interactive methods in order to motivate students to literature, spiritual development, learning to individually evaluate the artistic manifestations and to develop evaluation guidelines.

Key words: Theme, idea, plot, image, composition, style, language, landscape, object description, the author's writing, portrait, monologue, dialogue, writing up, digression, the principle of settling in, additions, the principle of participation, the principle of development of coherent speech, directions principle, etc.

Орто мектепте башка предметтердей эле адабият сабагынын өзүнө тиешелүү теориялык базасы бар. Ал базаны белгилүү бир өлчөмдө өздөштүрбөй же көркөм чыгарманы талдоо аракетине зарыл болгон адабий-теориялык түшүнүктөрдүн маани-мазмунун билбей туруп, анализ жасоо мүмкүн эмес. Өз кезегинде бул маселеге кайрылган А.Муратов: «Кыргыз адабиятын окутуу илиминде сабакта адабий-теориялык

түшүнүктөрдү мектепте окутуунун проблемалары боюнча башка коңшулаш республикаларда (азыркы эгемендүү өлкөлөрдө) 60-70-жылдарда эле диссертациялар корголуп, илимий-усулдук эмгектер жазылса (Г.И.Беленький, У.Ю.Маткурбанов, А.Зуннунов, З.Я.Рез, Ш.А.Микайлов, М.А.Снеженевская, Л.В.Тодоров, А.Г.Балыбердин, К.Жумалиев жана Н.Хатамов), атүгүл, адабият теориясынан атайын мектеп балдарына ылайыкталган окуулукуртар (М.А.Виноградов, И.Султан) жаратылса, бул багытта кыргыз адабиятындагы биринчи саамалык И.Исамидиновдун диссертациясы («Кыргыз орто мектептеринде Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын үйрөнүүнүн процессинде окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу», 1993) болду жана биздин эки китепче (бул жерде А.Муратов өзү жөнүндө айтып жатат. – С.Б.) («V-VIII класстарда адабият теориясын окутуу», 1990, «Көркөм текстти жана адабият теориясын үйрөнүү», 1992) жарык көрдү. Ырас, адабий түшүнүктөрдү окутуу жөнүндө К.Иманалиев менен Б.Алымовдун көп жылдык эмгектеринде жана мезгилдүү басма сөздөгү айрым макалаларда сөз болот», - (Муратов А. Адабий-теориялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери (V-VIII класстардын мисалында) – Пед.илим.канд.дис.... автореф. 13.00.02 – Б., 2001. –Б. 45-46), - деген пикирин билдирет.

Бул көз караш орто мектепте көркөм чыгарманы талдоонун илимий негизи катары көрүнгөн адабият таануу илиминин өзөгүн түзүп турган адабий-теориялык түшүнүктөрдү үйрөтүү даде толук жолго коюла электигин, ошондой эле, анын окуу процессиндеги абалын тереңдетип изилдеп үйрөнүү келечектин иши да, милдети да экендигин ырастап турат. Айтмакчы, И. Исамидиновдун докторлук диссертациясы менен монографиясы адабият теориясын окутууну өркүндөттү (Караңыз: И. Исамидинов Кыргыз орто мектептеринде адабият теориясын окутуу – Пед. илим. доктор. авторефераты. – Бишкек 2005, Кыргыз мектептеринде адабият теориясын окутуу. –Б.: 2004).

Орто мектептин алкагынан алганда, адабият таануу өтө кеңири түшүнүк, бирок анын салыштырмалуу «кичирейтилген», орто мектептин окуучуларына ылайыкташтырылган жагдайлары бар. Ансыз орто мектепте адабиятка, көркөм чыгармага талдоо жүргүзүү мүмкүн эмес. Элементардык адабий түшүнүктөрдүн маанисин ачуудан тартып, тигил же бул көркөм чыгарманын идеялык-тематикалык багытын, чыгарма көтөргөн пафосту, концепцияны, эстетикалык байлыкты окуучуларга жеткирүүгө чейин алып бара турган «жөнөкөйлөштүрүлгөн» адабият теориясы болуп саналат. Л.И.Тимофеевдин сөзү менен алганда: «Адабият теориясы көркөм-адабият чыгармачылыгын жана аны анализдөөнүн принциптерин, методикасын аныктоочу адабият илиминин бөлүгү. Ошондуктан адабият теориясы окурмандардын адабиятты өз алдынча түшүнүүгө, аны баалоого, анализдөөгө, тарыхый-адабий баалуулуктарда тандоого негиз берет» (Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1976. –С.19) - деген түшүнүктөр менен берилет. Ырас, бул туура, бирок аны биз адабияттын «чоң» теориясы жөнүндө кеп кылып жатат деп эсептейли. Анткени башталгыч класстарда бала көркөм материалды өз алдынча окуп-түшүнө алганы менен анын маңызына, өзгөчө чыгарманын жазылыш максатын, идеялык-тематикалык өзгөчөлүгүн, образдар системасын, сюжетин, композициялык түзүлүшүн так ажырата албайт. Аталган критерийлерге түшүнүп, көркөм чыгармага туура, ойдогудай талдоо жүргүзүү үчүн мугалимдин жетекчилиги астында окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык адабий-теориялык түшүнүктөрдү калыптандыруу максатында V класстан тартып, адабият таануу илими сабакка аралаша баштайт. Анткени V класста окуучулар менен бирдикте көркөм чыгарманы (окуу программасы боюнча жомокту) окуп кайра айтып берүү менен гана чектелбестен, акырындап бир жомокту экинчи жомоктон айырмалоого, андагы берилген идеяны түшүнүүгө, көтөргөн проблемасына ылайык тематикасын аныктоого, өзүнүн мамилесин, эмоциясын билдирүүгө багыт алат. Жомоктор менен баштаган кыргыз

адабияты өзүнүн адепки сабактарынан тартып эле окуучуларга көркөм чыгарманы талдоонун ыгын көрсөтө баштайт. Алгач окуучулардан текстти көңүл коюп, жай, кылдат жана көрктүү окууну, аткарууну талап кылат. Сабактын жүрүшүндө андан ары тереңдейт, б.а., жогоркудай сырткы даярдык аркылуу тексттин маанисин түшүнө баштаган окуучу өзүнүн мындай аракетине канааттанбайт, тескерисинче, анализге алынып жаткан чыгарма менен тике жана кыйыр байланышта турган акындын же жазуучунун чыгармачылыгын, ал көркөм мүлк жаралган адабий процессти ж.б. нерселерди билүүгө аракеттенет. Мындай кызыкчылык ар бир окуучуда болушу мыйзамченемдүү көрүнүш, бирок балдардын табигый аракетине таянсак, ал бардыгында бирдей болбойт. Сабакта синхрондуу аракетке келтирип туруу үчүн материал адабият теориясына муктаж. Анткени окуучу көңүл коюп жана көркөм окуган текст окуучудан мазмун менен форманын биримдигинен турган касиетин табууну, андан ары көтөргөн идеяны түшүнүп аңдаштырууну талап кылат. Себеби, мектепте адабият теориясы өз алдынча предмет катары окутулбайт.

Окуу программасы адабиятты үйрөнүүнү үч этапка бөлгөн. Ал эми бул болсо, көркөм чыгарманы эле эмес, адабият теориясын үйрөнүүгө карата конкреттүү мамиле катары каралууга тийиш. Анткени окуу программасы бөлүп алган үч этап, адабият теориясы боюнча өзүнчө жүк көтөрүп турат. Маселен, окуу программасы аркылуу сунуш кылынган биринчи этап – бул адабияттык окуу. Мында окуучулар айрым чыгармаларды окуу менен, акырындап, аларды бирин экинчисинен айырмалоого өтөт. Ырас, бул биринчи кезекте, формасы боюнча болору талашсыз, б.а., окуучу формасына карап ыр менен кара сөздү, кара сөз менен диалог түрүндө берилген драмалык чыгарманы өз ара ажыратууга жетишет. Акырындап макал-лакапты жомоктон, жомокту аңгемеден айырмалоо менен бирге, ага тиешелүү формалык жана мазмундук проблемаларды үйрөнүү мүмкүндүгү тереңдейт.

Окуу программасында «адабий текстти үйрөнүү көркөм окуу чыгарманы аналитикалык талдоолор менен айкалыштырылышы максатка ылайыктуу» (Кыргыз адабиятынын программасы. V-XI класстар үчүн. – Б.: Педагогика, 2006. –Б. 56.) деп айтылган. Демек, адабий-теориялык түшүнүктөрдү өздөштүрүү көркөм чыгарманы анализге алуу аркылуу синхрондуу жүргүзүлөт. Төмөнкү класстарда окуучулардын адабият теориясынан элементардык маалымат алыш үчүн мугалим сабакта окутуунун бир нече усулдарын, формаларын колдонот. Көркөм чыгарманын идеясын жеткиликтүү түшүндүрүү максатында жазуучунун жалпы чыгармачылыгынан, ошол мезгилдеги адабий процесстен, ошондой эле окуучулардын кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө жараша талдоонун мазмундук (тема, идея, сюжет, образ, композиция, стиль, тил ж.б.) категорияларынан кабар берет. Ошону менен катар окуучулардын көркөм адабиятка карата кызыгууларын ойготуп эле тим болбостон, жан дүйнөсүнүн өнүгүшүнө шарт түзөт, ал аркылуу көркөм дөөлөттү аныктоого карата ички мамилесин тарбиялайт, адабий көрүнүштөргө өзүнүн жеке пикирин билдирүүгө, өз баасын берүүгө карата принциптерин иштеп чыгат, сынчыл ойломун калыптандырат, азыркы шартта интерактивдүү мамиле кылууга үйрөтөт. Фактыга келсек, адабияттык окуу курсунун V классында эле, окуучулар чыгарманы окуу менен катар адабият теориясынан адабий жомоктор, табышмактар, жаңылмачтар, калптар, фантастика, аңгеме, санат-насыят, үлгү ырларына жанрдык түшүнүк берсе, булардан тышкары чыгарманын «ички» табиятына аралашып, көркөм материалдын темасына, идеясына, тилине, ыргакка токтолот. Ал эми VI класста окуучулар каада-салт ырлары, арман, кошок, тамсил, поэма, повесть сыяктуу жанрлар үйрөтүлөт, чыгарманын «ички» түзүлүшүнөн кейиптештирүү менен метафорага басым коюлат. VII класста болсо адабий жанрлардын ичинен миф, мемуардык чыгарма, эссе, ал эми чыгарманын уюштурулушуна байланышуу чыгарманын сюжети, композициясы, диалог, аллитерация тууралуу түшүнүк алышат.

Орто мектепте сабак жалаң теориялык багытта жүрбөгөндүктөн, негизги түшүнүктөр көркөм материалга талдоо жүргүзүү учурунда, окуучуларга ошол чыгарманын темасын, идеялык мазмунун, философиясын, жазуучунун чеберчилигин ж.б. маселелерди түшүндүрүү менен айкалыштырыла жүргүзүлөт.

Эксперимент көрсөткөндөй, орто мектептин көптөгөн мугалимдери, эгер окуучулар көркөм чыгармага туура жана жетиштүү түшүнүп жатса, анда адабий-теориялык түшүнүктөргө атайын токтолуу зарыл эмес деп эсептешет. Бир караганда адабият мугалимдеринин мындай көз караштары ынанымдуу. Ырас, окуучулар көркөм чыгарманы жеткиликтүү түшүнүп, ага байланышкан, сабактагы коюлган максатка жооп берип жаткан болсо, аны кайрадан түшүндүрүү зарыл эмес. Бирок, адабият мугалиминин өзү мындай учурда окуучулардын көркөм чыгарманын идеялык мазмунун түшүнүүсүнө басым коёт да, адабий-теориялык түшүнүктөрүнүн калыптануусун экинчи планга сүрүп коёт. V класстан VII класска чейинки адабияттык окууда көркөм чыгарманы талдоо адабият таануу илими талап кылгандай эмес, күнүмдүк практикалык сабак агымындай көркөм окуу, үн чыгарып, үн кубултуп окуу, жаттатуу сыяктуу маселелерге ооп кетет. Ал сабактан адатка айланат да, А.Муратов өз изилдөөсүндө сунуш кылган төмөнкү принциптер сакталбай калат.

«1. Адабий-теориялык түшүнүктөрдүн ар бирин практикалык жактан өздөштүрүү принциби. 2. Теориялык маалымат-түшүнүктөрдү берүүдө үзгүлтүксүз же бирин-бири улоочулук, толуктоолучулук принциби. 3. Кыргыз адабиятын башка улуттук адабияттар менен, башка жакын предметтер (эстетика, сүрөт, тил, тарых, коом таануу ж.б.) менен байланышта окуп-үйрөнүүдө өтмө катыштык принциби. 4. Окуучулардын адабий түшүнүктөрүн калыптандыруу процессинде алардын байланыштуу речин өстүрүү принциби. 5. Адабий-теориялык билим берүүдө бүткүл процесстин бир багытты көздөө, б.а., багыттуулук принциби» (Муратов А. Адабий-теориялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун негиздери (V-VIII класстардын мисалында). Пед. илим. канд. дис.... автореф. 13.00.02 – Б., 2001. – Б. 8-9).

Мындай көрүнүш орто мектепте басымдуу орунду ээлеп келе жаткандыгы талашсыз. Адабий-теориялык түшүнүктөрдү ушуну менен чектөөгө болбойт, окутууда андан ары тереңдетилип берилет, т.а., кыргыз адабиятын окутуунун экинчи этабында (VIII-IX класстар) адабий-тарыхый курстун элементтерин ичине алган, системалык курска жакындаштырылган адабияттык окуу башкы орунду ээлейт. Мында көркөм чыгармага талдоо биринчи этапка салыштырмалуу татаалдашат, б.а., окуучу баштагыдай материалдын мазмунун, ага карата өзүнүн түшүнүгүн айтып тим болбостон, адабият таанууга мүнөздүү талдоо жүргүзүүгө тийиш. Эгер мугалим туура түшүнгөн болсо, талдоо образдар системасын, чыгарманын мазмунун терең үйрөнүүгө багыт алат да, ал адабияттын спецификасын терең өздөштүрүү менен коштолот. Мында негизги басым көркөм чыгарманы талдоо аркылуу адабий процессти, доорду, коомдук-тарыхый турмушту үйрөнүүгө басым коюлат.

VIII класста фольклор, баатырдык эпос, дидактикалык чыгарма, төкмөлүк өнөрдөгү жекелик жана жалпылык, философиялык лирика сыяктуу жанр жана тек, ж.б. жөнүндө адабий-теориялык түшүнүктөр айтылат. Жанрдын ички касиетине байланыштуу ыр түзүлүшүнөн аллитерация тууралуу аныктама берилет. Ал эми X класста кыргыз адабиятын гуманитардык ж.б. илимдер менен айкалыштыра кароого мүмкүнчүлүктөр түзүлөт. Талдоо менен бирге көркөм адабият илим, искусство, сөз өнөрүнүн коомдук мааниси сыяктуу түшүнүктөр жана эстетика, сүрөт, тарых, коом таануу ж.б. илимдер менен байланыштырып турган спецификалык бөтөнчөлүгүнөн тартып, жанр (поэма, роман ж.б.), анын ички татаал касиети (адабий каарман жана анын прототиби, пролог жана эпилог, драмалык конфликт, символ жана шарттуулук, жаңычылдык, көркөм шарттуулук, стилдештирүү ж.б.) айкалыштырыла үйрөтүлөт. Мына ушул этапка

келгенде окуучулардын көркөм чыгарманын мазмунун айтып берген мурдагы «билими» жетишсиз болуп калат. Анткени жогоруда аталган теориялык түшүнүктөрдү өздөштүрүп, аны өздөрү талдаган чыгармаларда колдонуу үчүн ар бир окуучуга мугалим тарабынан кошумча маалыматтарды берүү зарылдыгы байкалат. Ал мугалимдин даярдыгына, окуучуларга жеткирүү чеберчилигине, сабакты кызыктуу уюштуруусуна, дегинкиси адабий түшүнүктөрдү жеткире алуу кылдаттыгына байланыштуу чечилет да, балдар алган теориялык билими аркылуу көркөм чыгармага талдоо жүргүзөт. Бул жерде ар бир мугалимдин, сабактын индивидуалдуу илимий-теориялык касиети менен, аны орто мектепте окуп-үйрөнүүнүн жалпылыгы өз күчүн сактап келет. Маселен, адабият теориясын өздөштүрүү улам класс жогорулаган сайын жеңилден оорго карай, жөнөкөйдөн татаалды көздөй багыт алып отураы талашсыз. Адабият таануу жагынан да, педагогикалык өнүктөн да алып караганда, бул процессте жекеден жалпыга баруу ийкемдүү. «Эгерде V-VII класстын мугалими, бул көп учурларда кездешет, ишти жекеликтен – тексттен мисалдарды тандап алуу менен салыштыруу, эпитет, метафорадан баштаса, ага кошумча окуучулар мүмкүн болушунча (аларга ылайык көлөмдө) бүтүндөй чыгарма жөнүндө, анын идеялык багыты, образдуулугу, эмоционалдуулугу жөнүндө түшүнүк ала алышпаса, анда мугалим өзүнүн пайдалуу жана кызыктуу ишин кургак жана формалисттик схоластикага айландырып алууга чейин барат» -дейт окумуштуу (Голубков В.В. Методика преподавания литературы. – М.: Учпедгиз, 1962. – С. 20). Демек, бул ойду жетекчиликке алсак, көркөм чыгарманын тексттин талдоо мезгилинде ар бир окуучунун өзүндө адабий-теориялык түшүнүктөрдү кабылдоого муктаждык болуп турганда, адабият теориясынан маалымат берүү мугалимге талдоо учурунда жеңилдик түзүү менен теорияны практикада көрүүгө мүмкүндүк жаратат. Айталы, VII класста «Кожожаш» эпосун өтө электе эле миф жөнүндө түшүнүк берсе туура болбойт. Эпосту талдоо мезгилинде адам менен жаратылыштын өз ара мамилесин, байыркы кыргыздардын турмуш-тиричилигин, табиятка карата ой жүгүртүүсүнүн чагылышын түшүндүрүү мезгилинде миф жөнүндө түшүнүк берүү таасирдүү кырдаалды түзөт. Адабият теориясы жөнүндөгү түшүнүк окуучуларда пайда боло баштагандан тартып, кызыгуусу артат, андан келип чыккан суроолорго жооп берүү менен ой жүгүртүүсү өсөт.

Эгерде окуучу адабий чыгармага кызыкпаса, каармандар менен кошо кайгырып, сүйүнбөсө же, чыгарманы көңүл коюп окубаса, анда адабият теориясы жөнүндө түшүнүк алышы абдан кыйын. Ошондуктан чыгармага талдоо жүргүзүп жатканда окуучу көркөм образдан ырахат алып каармандар менен кошо аралашып, адабий табитин тарбиялаганда гана теориялык түшүнүктөргө терең эгедер болот. Буга жетишүү адабият мугалиминин негизги милдети болуп эсептелет. «Мектептеги адабият теориясы жана анын эң жооптуу бөлүгү – жазуучунун саясий-коомдук ролун түшүнүү – жаш окуучунун ички ой-сезимине байланыштуу болот. Эгерде жаш өспүрүм бир дагы акынга кызыкпаса, эгерде ал бир дагы ырга толкундабаса, эгерде ал бир дагы каарманды сүйбөсө, анда бул тема тууралуу аңгемелешүүнүн бардыгы тең эч нерсеге алып келе албайт», - дейт окумуштуу (Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. – М.: Педагогика, 1983. – С.181).

Буга биринчи кезекте окуучу күнөөлүү эмес, анын кызыкчылыгы төмөнкү класстарда сөзсүз болот. Ал кызыкчылык адабий-теориялык түшүнүктөргө «кумарланууга» өз мезгилинде анча маани берилбей калгандыктан, баланын жан дүйнөсүнөн өз ордун таппай калат. Маселен, кээ бир адабий-теориялык түшүнүктөрдү дароо эле окуучулардын өздөштүрүп алышы мүмкүн эмес. Ал класстан класска жогорулаган сайын, акырындык менен тереңдетилип, кеңейтилип түшүндүрүлөт. Мисалы, салыштыруу жөнүндөгү түшүнүктү биринчи жолу V класста «Манастын бала чагын» («Манас» эпосунан үзүндү) өтүп жатканда үйрөнүшөт. Бирок, адегенде эле салыштыруу боюнча кеңири түшүнүк алууга мүмкүн эмес. Алгачкы мезгилде

салыштыруунун элементардык белгилери түшүндүрүлөт. Кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү толук жана конкреттүү көрсөтүп берүү үчүн биз аны башка нерсеге, көрүнүшкө окшоштурабыз, алардын жалпы белгилерин, өңдөш жактарын көрө билип салыштырабызды мугалим тексттен мисалдар менен конкреттүү түшүндүрөт. (Манас. С.Каралаевдин варианты боюнча. II бөлүк. - Ф.: Кыргызмамбас, 1968. - Б. 26-28.).

Мугалим окуучуларга тексттен салыштырууларды таптырат. Жаңы төрөлгөн бала Манас он бештеги балага, күчтүүлүгү отуздагы кишиге окшоштугун, «кочкор тумшук», «кош кирпич», «көзү тик», «жалаяк ооз», «жар кабак», «көзү үңкүр» экендигин түшүндүрүп салыштыруу жөнүндө акырындык менен окуучулардын аң-сезимине сиңирип, ал ойду чыгармадан таап тереңдетүү менен үйрөтөт.

Адабият теориясы окуучулардын кеп байлыгын өстүрүү жумушун да чечет. Бул маселе да көркөм чыгарманы талдоо учурунда ишке ашат, тактап айтканда, төмөнкү класстарда эле ал сөзгө маани берүү аракети менен коштолот. Мисалы, VI класста мугалим Тоголок Молдонун «Алкы жаман карышкыр», «Арстандын күчүгүн асыраган мышык», «Иттин доолдай тиктирем дегени» сыяктуу чыгармаларын окутуп жатып, окуучуларга тамсил жөнүндө түшүнүктү, негизги идея ач көздүктүн, наадандыктын, кенебестиктин, жалкоолуктун жана башка терс сапаттардын мыскылданышын үйрөтөт. Сүрөттөлгөн жаныбарлардан каймана түрдө адамдардын сапаттарынын берилиши, алардын өз маанилерине караганда кишилердин ролуна жакындыгы, эң негизгиси адептүүлүккө баштоочу моралдын бар экендигине байланыштуу чечмелейт. VII класста А.Токомбаевдин «Жараланган жүрөк», Т.Сыдыкбековдун «Акылман куудул», Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» чыгармаларына талдоо жүргүзүүдө сюжет жана композицияга байланыштуу алгачкы түшүнүктөрдү берсе, толуктаса максатка ылайык келет. Композиция деген көркөм чыгарманын бүткүл курулушу, түзүлүшү, демек, ага пейзаж, буюмдардын сүрөттөлүшү, автордук баяндоолор, лирикалык чегинүүлөр, каармандардын мүнөздөрү, портреттери, монолог, диалог, сүрөттөө каражаттары кирерин белгилөө менен аталган ж.б. чыгармалардан мисал келтирүү оң натыйжа берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Муратов А. Адабий-теориялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери (V-VIII класстардын мисалында) Пед.илим.канд.дис.... автореф. 13.00.02 – Б., 2001. 45-46.
2. И. Исамидинов Кыргыз орто мектептеринде адабият теориясын окутуу – Пед. илим. доктор. авторефераты. – Б., 2005.6-б.
3. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1976. –С.19.
4. Кыргыз адабиятынын программасы. V-XI класстар үчүн. – Б.: Педагогика, 2006. –Б. 5-б.
5. Муратов А. Адабий-теориялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун негиздери (V-VIII класстардын мисалында). Пед.илим.канд.дис.... автореф. 13.00.02 – Б., 2001. – Б. 8-9.
6. Голубков В.В. Методика преподавания литературы. – М.: просвещение, 1992. – С. 20.
7. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. – М.: Педагогика, 1983. – С.181.
8. Манас. С.Каралаевдин варианты боюнча. II бөлүк. - Ф.: Кыргызмамбас, 1968. - Б. 26-28.

Авторлору

Ишкеев Н.И. – Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Мамлекеттик тил боюнча проректору, педагогика илимдеринин доктору, профессор. E-mail: n_ishkeev@bk.ru

Батаканова С.Т. – К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин Мамлекеттик тил жана тарбия иштери боюнча проректору, педагогика илимдеринин доктору, профессор E-mail: batakanova@mail.ru

Рецензент: Чыманов Ж. А., доктор педагогических наук, профессор